

Prof. Dr. Ekrem Sarıkçıoğlu

Historia e feve

(prej fillimit deri sot)

Nga turqishtja:
Dr. Qani Nesimi

Titulli origjinal:
Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi

Botoi: Logos-A, Shkup – 2007

HYRJE

Në të kaluarën por, edhe sot, edhe pse mund të haset në njerëz që nuk kanë pranuar ndonjë fe, nuk mund të haset edhe në shoqëri jofetare. Ky realitet na tregon se feja për njeriun dhe për shoqërinë është një nevojë natyrore. Ajo ka ekzistuar bashkë me njeriun dhe do të vazhdojë të ekzistojë bashkë me të edhe në të ardhmen. Për pasojë, njëra prej fushave shkencore që merret me studimin e këtyre feve, që janë pjesë e pandashme e njeriut, dhe me studimin e *përmbajtjes së tyre*, është historia e feve. Kjo shkencë dallon prej kelamit (apologjetika islame) dhe prej filozofisë së fesë, të cilat kanë për obligim mbrojtjen e një feje të caktuar, por nga ana e tjetër atyre ua mundëson arritjen deri te materialet e nevojshme. Kjo shkencë, duke i përdorur metodat historike dhe filologjike, hulumton fetë dhe besimet e shoqërive të vogla apo të mëdha, në shtete dhe popuj të ndryshëm.

Disa shkencëtarë gjatë këtyre hulumtimeve janë munduar që fetë t'i klasifikojnë dhe t'i grupëzojnë. Shkencëtarë të caktuar perëndimorë fetë i ndajnë në "fe që kanë themelues" dhe "fe tradicionale", kurse disa të tjerë në "fe kombëtare-nacionale" dhe "fe universale".¹ Kurse dijetarët muslimanë fetë i ndajnë në dy grupe në "fe të vërteta" dhe "fe jo të vërteta", apo në "fe që bazohen në shpallje" dhe "fe botërore-natyrore". Në këtë klasifikim "fe të vërteta" quhen fetë të cilat besojnë në një Zot të Vetëm dhe që janë të bazuara në vlera etike, si në moral dhe në virtyt, kurse "fe jo të vërteta" konsiderohen ato fe që nuk i zotërojnë këto cilësi. Grupin e parë e kanë quajtur "*milel*", kurse të dytin "*niha*". Shembulli më i mirë për këtë janë veprat *el-Milel ve'n-Niha* të Shehristanit dhe të Bagdadit.

Përpjekjet për klasifikimin e feve, edhe pse përbëjnë studime shkencore me vlerë, deri më tash nuk kanë mundur të gjejnë një zgjidhje e cila në vete do t'i ngërthejë të gjitha fetë. Disa fe kanë mbetur jashtë, ndërsa disa të tjera nuk i janë përshtatur klasifikimit. Si pasojë, dijetarët nuk kanë gjetur një gjuhë të përbashkët për klasifikimin e tyre. Krahas kësaj, në për lehtësim dhe thjeshtësi në studim, do të mundohemi që fetë t'i shpjegojmë në bazë të rajoneve gjeografike dhe duke patur parasysh rrjedhën historike të tyre. Në për shkak që nuk kemi mundur të gjejmë ndonjë zgjidhje tjetër, do të ndjekim metodën që është më e parapëlqyer në kohën e sotme edhe pse ky klasifikim nuk na kënaq sa duhet!

Para se të kalojmë në shqyrtimin e temës, mendoj se do të jetë e nevojshme për gjeneratën e re të studiuesve përkujtimi i punimeve në lidhje me historinë e feve në botën islame, në Perëndim dhe në shtetin tonë (Turqi).

1. Historia e feve në botën islame

Në botën islame filozofia e fesë, tasavvufi dhe historia e feve janë studiuar si një tërësi. Kështu që, pjesa filozofike e shkencës së feve është hulumtuar si marifetullah (*teozofi*), kelam (*apologjetikë*) dhe tasavvuf (*mistikë*), kurse bashkë me ta ka filluar edhe studimi i feve jashtë islamit. Në periudhën abbasite, Ibn Mukaffa (723-759) i ka përkthyer në gjuhën arabe veprat mitologjike dhe fetare të Iranit të Vjetër. Gjatë kësaj kohe janë përkthyer edhe disa vepra mitologjike të feve induse. Janë bërë studime në lidhje me keldanitët dhe janë përkthyer në gjuhën arabe veprat si "*Kitab-u Medhahib ul-Keldanijjin fi'l-Asnam*", "*Kitab-u Esrar ul-Kevakib*" dhe "*Kitab ul-Karabin*". Said Fejumi, në vitin 330 hixhri, pasi që ka përkthyer në gjuhën arabe disa pjesë të Dhiatës së Vjetër, për to ka bërë edhe komentime dhe sqarime. Krahas librit të njohur hebraik, Talmudit, janë përkthyer edhe disa libra të së drejtës hebreje.²

Studimet për fraksionet krishtere dhe për sabiizmin, të filluara në kohët e më hershme, u zgjeruan dhe arritën deri te fetë e vjetra indiane, kineze dhe egjiptiane. Kur'ani është libri i parë

¹ G. Mensching, *Die Religionen*, Munchen, pa vit botimi, f. 58-64; Mehmet Taplamcioğlu, *Din Sosyolojisi*, botimi 2, Ankara 1975, f.85-91; Mehmed Şemseddin, *Tarih-i Edyan*, Dersaadet 1338, f. 26-34.

² Mahmud Esad es-Sejdishehri, *Tarih-i Edyan*, Stamboll 1912-1913, f. 2; M. Şemsuddin, *Tarih-i Edyan*, Dersaadet 1338, f.17.

që diskuton për fetë e tjera jashtë Islamit, por, nuk futet në detaje dhe mjaftohet vetëm me të përmendurit e shkurtër dhe simbolik të tyre. Me këtë Kur'ani ka hapur dyert që muslimanët të merren dhe t'i studiojnë fetë e tjera.

Faktikisht, për herë të parë historinë e feve e hasim në veprën "*el-Fark bejne'l-Firak*" të Ebu Mensur Bagdadit (vdiq 1037) dhe në veprën "*Kitabu'l Bed'l ve't-Tarih*" të Ebu Nasr Mutahhir ibn Tahir el-Makdisit (vdiq më 340 hixhri). Në të dytën jepen njohuri të rëndësishme për fetë kineze, indiane, tibetiane, iraniane, turke, hebraike, krishtere dhe sabiite. Po ashtu, në të njëjtin shekull, vepra në lidhje me milel dhe nihal shkruhen edhe nga Ebu Mudhaffer Tahir b. Muhammed Esfarani (vdiq 1078) dhe nga Kadi Ebu Bekr el-Bakilani (vdiq 1013).

Njëra prej veprave me rëndësi në shek. IV hixhri në lidhje me këtë çështje, është vepra "*Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvai ve'n-Nihal*" e autorit nga Kordova, Ebu Muhammed Ali b. Hazm (944-1064). Autori në fjalë, në dy vëllimet e para, është marrë me sofistët dhe fraksionet e ndryshme filozofike, me hebraizmin dhe me krishterimin. Gjithashtu është munduar të argumentojë deformimet në Tora dhe në Ungjill. Kurse në vëllimin e tretë dhe të katërt jep njohuri për fraksionet islame. Vetëm se kjo vepër në aspektin metodik në krahasim me veprën "*el-Milel ve'n-Nihal*" të Ebu'l-Feth Muhammed Shehristanit (vdiq 548 hixhri) është më e dobët. Shehristani ka shfrytëzuar veprën e Ebu Mansur Bagdadit dhe ka dhënë njohuri për fraksionet islame, hebraike dhe krishtere, si dhe për fetë indiane dhe për sabiizmin.³ Vetëm se nuk është e drejtë që në këto vepra të kërkohen metoda shkencore moderne. Vlera e tyre është në kontekst të burimeve historike. Ato paraqesin njohuritë e muslimanëve për fetë e tjera në momentin e takimit me to.

Për fat të keq, zhvillimi dhe puna shkencore në kohët e hershme të Islamit, me ndikimin e botës islame nga skolastika e Mesjetës, janë dobësuar dhe nuk janë zhvilluar më tej. Ngjashëm si në fetë e tjera, dera e studimit dhe e shkencës, të cilën e ka hapur Kur'ani, pas një periudhe është mbyllur.

2. Historia e feve në perëndim

Në shek. V para e.s. Herodoti, me një kujdes të veçantë është përqëndruar mbi fetë e popujve, të cilët i ka studiuar. Edhe shkrimtarët antikë, si Ciceroni, Salluste, Lucian dhe Plutarch kanë lënë shkrime për hyjnitë; sidomos kanë diskutuar për fetë romake dhe greke.

Në Mesjetë, perëndimorët, duke besuar se realitet i vetëm është vetëm krishterimi, nuk e kanë parë të nevojshme të merren me fetë e tjera. Kurse me paraqitjen e kolonializmit dhe misionerizmit aktiv, filloi edhe interesimi ndaj feve të tjera. Dijetarë të ndryshëm, si Lord Herbet de Charbury dhe Anthony Collius, punuan në klasifikimin e feve të ndryshme.

Zhvillimet në shkencat natyrore në periudhën e iluminizmit, sidomos, interesimi edhe për imtësitë më të vogla të qenieve të gjalla dhe jo të gjalla dhe suksesi i arritur për strukturën themelore të tyre, e nxitën mendimin për punime të ngjashme edhe në shkencat fetare, për të kuptuarit e themeleve kryesore të feve dhe për hulumtimin e lindjes dhe zhvillimit të këtyre feve. Këto studime forcuan bindjen se, elementet e besimit të parë dhe të pastërt, që janë ende të papërziera me kulturat dhe me besimet e tjera, mund të gjenden në Shoqëritë Primitive. Kështu, si fushë studimi u zgjodhën "shoqëritë primitive". Disa njohuri të përfituara në këtë drejtim u dhanë shpresë disa shkencëtarëve hulumtues dhe e përshpejtuan punën e tyre në këtë drejtim.

Filloi hulumtimi i besimeve dhe i shoqërive primitive në vende të ndryshme të botës, si në pellgjet e Kongos dhe të Amazonës. Termat si: *totem*, *tabu*, *mana*, *shpirt*, *magji*, *shaman* (*medizienman*) etj., që janë rastisur në disa rajone, janë kuptuar si atomi dhe qeliza në shkencat natyrore dhe është përqëndruar me entuziazëm mbi ta. Ndërkaq, të gjitha këto studime nuk kanë mundur të shkojnë më larg, përveç kuptimit dhe komentimit më mirë të disa termave.

Kurse studimet moderne dhe krahasuese të fesë kanë filluar gati një shekull më parë me Max Müllerin. Müller i ka tubuar orientalistët perëndimorë dhe ua ka shpjeguar atyre rëndësinë e shkencës së fesë. Si punë e parë pas kësaj janë përkthyer librat e shenjta dhe i janë dhënë në dispozicion botës shkencore. Vepra "*Mitologjia krahasuese*" e Müllerit, është botuar më 1856,

³ M. Şemsuddin, f.18.

kurse këtë e pasojnë shënimet shkollore për "*Parimet dhe zhvillimi i feve*", botuar më 1870. Këto studime të para e nxitën dëshirën për hulumtimin e feve e tjera dhe ngjallën interesim të madh.

Shënimet shkollore të viteve 1896-1898 të Tiele-së të botuara në Holandë me titullin "*Elements of the Science*" (Elementë të shkencës), janë një shembull i mirë për zhvillimin e historisë së feve. Çështjet që i ka zbuluar nuk janë të rëndësishme vetëm për historinë e feve, por, edhe për etnologjinë, sociologjinë dhe për psikologjinë. Pas një periudhe shumë të shkurtër në programet universitare të Parisit, Brukselit dhe të Romës filluan të shihen lëndët për historinë e feve. Veprat e botuara, si vepra "*Primitive Culture*" (1871) e Taylor-it, "*Les formes elementaires de la vie religieuse*" (1912) e Emile Durkheim-it dhe vepra "*Völkerpsychologie*" (1906) e Wilhelm Wundt-it, janë shembull konkret për zhvillimin e shkencave për fenë.

Në fazën e dytë të studimeve të historisë së feve, bashkë me mendimet pozitiviste, veten e treguan edhe filologjia dhe historia. Metoda e vlerësimit u zëvendësua me metodën e përshkrimit. Masat dhe vlerat filluan të shpjegohen në aspektin psikologjik, sociologjik dhe historik. Zhvillime të mëdha janë realizuar edhe në studimin e feve të së kaluarës dhe të kohës së sotme. U përsos profesionalizmi, kurse objektivizmi u qëllimizua si një ligj më i lartë. Gabimi i hulumtuesve të periudhës së parë ishte neglizhimi i imtësive, kurse gabimi i të dytëve ishte vlerësimi ekstrem i imtësive. Emri më i njohur i kësaj periudhe është Ernest Renan.

Lufta e parë botërore, edhe në fushën e historisë së feve nxorri në shesh ndryshme të mëdha. Sado që të jenë bërë studime filologjike, historike dhe kritike dhe sado që metoda pozitiviste të ketë vazhduar në shumë vende, periudha e historisë ka marrë fund. Historia e feve sot, që mund ta quajmë fazë të tretë të saj, ka për qëllim të dalë mbi profesionalizmin e rritur shumë, të ndikojë në thellësinë e praktikës fetare dhe të arrijë në specifikat metafizike. Si rezultat i këtyre zhvillimeve është mundësuar studimi fenomenologjik i fesë. Fenomenologjia fetare, e cila është e zhvilluar nga ana e Max Schelerit, Rudolf Ottosë, Jean Heringit dhe të Gerardus van der Leeuwit, ka hapur rrugën e studimit të të gjitha temave fetare në mënyrë objektive dhe sistematike, duke qëndruar larg teorive filozofike, teologjike, psikologjike dhe metafizike.⁴ Kështu ndikimi social i saj është reflektuar në *dialogun ndër fetar* dhe ka ndihmuar në fillimin e punëve shpresëdhënëse për paqe shoqërore.

3. Historia e feve në Shtetin Osman dhe në Turqi

Sikur që ishte traditë në botën islame, ashtu edhe në shtetin osman (Turqi), në librat historikë fillohej prej Hz. Ademit e deri në ngjarjet e kohës tonë. Këto histori të përgjithshme nuk kanë të bëjnë me *historinë e pejgamberëve* dhe, gjithashtu me historinë e feve, në kuptimin e sotëm të fjalës. Kjo gjendje ka vazhduar deri në shek. XIX. Në fund, në programin e Fakultetit të letërsisë të *daru'l-fununit*⁵ më 1874, vendoset lënda "*Tarih-i Umumi ve İlm-i Esatiri'l-Evvelin*"

⁴ Joachim Wach, *Vergleichende Religionsforschung*, Stuttgart, 1961.

⁵ Shekulli XIX është periudha kur fillon kthimi në shkencë kah Perëndimi dhe fillojnë ndryshimet në arsim. Në shtetin osman që në fillim të këtij shekulli paralel me shkollat e quajtura medrese, janë hapur edhe shkolla të quajtura *daru'l-funun* (shtëpia e shkencave).

Në vitin 1846 Meclisi Maarif-i Umumiye fillon aktivitetin e tij. Ky mexhlis hodhi hapin e parë në themelimin e *daru'l-fununit*. Edhe pse ende nuk ishte e qartë se çfarë sistemi do të ketë *daru'l-fununi*, qëllimi kryesor i ndërtimit dhe i aktivizimit të tij ishte përgatitja e kuadrit të përshtatshëm për kryerjen e shërbimeve fetare. *Daru'l-fununi* më 21 qershor 1846 është definuar si më poshtë: "*Daru'l-fununi është një organizatë që mundëson njohuritë e nevojshme për çdonjërin që dëshiron të përkryhet në marrjen e njohurive dhe me moral për mësimin e të gjitha diturive dhe shkencave ose që dëshiron të punojë në administratën shtetërore.*"

Më vonë *daru'l-fununi* njihet me emrin *Daru'l-funun Osmani*, që në vete ngërthen tre fakultete: Hikmet ve Edebiyat (Fakulteti i filozofisë dhe i letërsisë), Ulumi Tabiiyye ve Riyaziyyat (Fakulteti i shkencave natyrore dhe i matematikës) dhe Hukuk (Fakulteti i drejtësisë). Ky shkollim do të zgjatë 3 vjet dhe një vit do të jetë për përgatitjen e tezës së diplomës. Nxënësit që do të vijnë duhet të mos i kishin kaluar 16 vjet dhe të kenë të kryer shkollën idadi apo një shkollë të të njëjtit nivel. Por, ky planprogram, duke u nisur nga mungesa e profesorëve dhe problemeve të tjera, nuk arriti të realizohet tërësisht. Në programimin e kësaj shkolle ndër të tjera, duke u bazuar në modelin francez, kishte filozofi dhe letërsi. Aty përveç arabishtes dhe persishtes mësohej edhe frëngjishtja, greqishtja dhe latinishtja. Në fakultetin e drejtësisë, krahas drejtësisë islame, mësoheshin edhe drejtësia civile franceze, drejtësia romake dhe drejtësia ndërkombëtare. Në planin e *daru'l-fununit* ishte edhe ndërtimi i një muzeu, i një biblioteke dhe i një laboratorit. *Daru'l-fununi* osmani punën e vet, gjegjësisht, regjistrimin e nxënësve e filloi në nëntor 1869 me lejen e sulltanit. Për përgatitjen e literaturës për zhvillimin e mësimin u formua një grup punues i quajtur *Enxhumen-i*

(Historia e përgjithshme dhe dituria e brezave të hershëm).

Pas Meshrutijetit të Dytë, në vendimin e marrur në tubimin e muderrisëve të Sher'iye-së dhe Ulum-i Edebiye-së (Fakulteti i drejtësisë dhe i letërsisë) më 1911, në mesin e lëndëve Ulum-i Sher'iye (Shkencat e drejtësisë islame) janë shënuar edhe lëndët "*Tarih-i Din-i Islam dhe Tarih-i Edyan*" (Historia e fesë islame dhe Historia e feve). Kurse në vitin 1914, u pa e arsyeshme që katedra Ulum-i Sher'iye të mos gjendet në daru'l-funun, lënda "*Tarih-i Edyan*" u gjend në Medreset'l-mutehassisin (Shkollë e ekspertëve), e cila ishte e ndërtuar në emër të Abdulhamidit I.

Mësimi fetar, pas formimit të Republikës Turke, iu la në disponim fakultetit teologjik në Stamboll. Këtu mësoheshin lëndët, si "*Historia e feve dhe e medhhebeve turke*" dhe "*Historia e feve*". Por, edhe ky institut nuk jetoi gjatë pasi më 1936 u mbyll. Në Turqi, bashkë me mësimin fetar, në një periudhë të moszhvillimit hyri edhe historia e feve. Kjo situatë vazhdoi deri më 1949, me hapjen e fakultetit teologjik pranë universitetit të Ankarasë. Këtu në programin mësimor u vëndua edhe lënda e historisë së feve. Kësaj lënde iu dha vend edhe në programet e shkollave të mesme fetare, në institutet e larta islame dhe në fakultetet teologjike, të hapura më vonë.⁶

4. Veprat e historisë së feve në shtetin Osman dhe në Turqi

Vepra më e vjetër në fushën e historisë së feve e shkruar në kohën e shtetit Osman është vepra "*Esatir*"⁷ e Şemsuddin Sami (Frashëri), e botuar më 1878. Në këtë libër bëjnë pjesë legjendat japoneze, skandinave, amerikane dhe legjendat e vjetra evropiane. Vepra, edhe pse merret me mitologji, për shkak të afërsisë me historinë e feve, ia vlen që të përmendet këtu. Kurse vepra e parë e cila në mënyrë direkte do të merret me historinë e feve, është "*Tarih-i Edyan*"-i i Ahmed Mithat Efendiut, botuar më 1911. Kjo vepër përfshin fetë kineze, japoneze dhe induse. Kurse vepra "*Tarih-i Edyan*" e Mahmud Esat b. Emin Sajdishehriut, që ishte e botuar në vitet 1912-1915, ishte hyrje në historinë e feve. Ajo flet për teoritë për lindjen e feve dhe për fetë primitive. Ndërkaq, "*Tarih-i Edyan*"-i i M. Şemsuddin-it, i botuar më 1919, është e përqendruar mbi fetë primitive. Shkurtime të bën fjalë edhe për fetë japoneze dhe kineze. Vepra "*Dinler Tarihi*" e Hilmi Ömer-it (Budda), e botuar në Stamboll më 1935, është një vepër me vlerë që tregon për fetë indiane dhe kineze. Kjo vepër është e patejkalueshme në aspektin e përmbajtjes

Danish, që do t'i shkruante librat e nevojshme, dhe një grup tjetër punues që do të përkthejë librat shkencore nga gjuhët perëndimore. Ndërkaq hapja zyrtare e daru'l-fununi osmani u bë më 20 shkurt 1870, drejtor i të cilit u zgjodh Tahsin Efendi, kurse pas tij ishte Kazim Efendi. Daru'l-fununi osmani aktivitetin e tij e ka vazhduar deri më 1872-1873.

Administratorët dhe udhëheqësit e popullit ishin të mendimit se populli ka nevojë për një universitet në modelin evropian, prandaj në vitin 1874-1875 u hap *Daru'l-funun Sultani*. Në këtë shkollë arsimimi zgjat 4 vjet dhe në fund përfundon me tezë, kurse ai që e përfundon me sukses do të marr titullin "doktor". Ata që nuk do të kenë mundësi të përgatitnin tezë do të kenë provime më të lehta dhe nuk do të quhen doktor. Dy daru'l-funun të mëparshëm financoheshin prej pagesave të studentëve dhe prej ndihmave të organizatave (vakëfeve) dhe të shtetit. Kurse Daru'l-funun Sultani harxhimet i mbulonte nga të ardhurat e Galata Sarayı Mektebi Sultani, sa që në këtë kohë ka patur studentë që kanë studiuar me bursë, në mesin e të cilëve ka patur edhe ithtarë të librit (të krishterë dhe hebrejë).

Pas mbylljes së daru'l-fununi osmani, Sadrazam Küçük Said Pasha, më 2 shkurt 1310 (12 shkurt 1895) Sulltan Abdulhamid II i paraqet dëshirën për formimin e një darulfununi që do të funksionojë sipas universiteteve evropiane dhe amerikane. Ai do të përbëhet prej pesë fakulteteve: letërsi dhe filozofi, natyrë dhe matematikë, shkencat fetare, kurse më vonë do të startojnë edhe drejtësia dhe mjekësia. Ky darulfunun do të quhet *Daru'l-funun-i Shahane* dhe do të përbëjë bazën elementare të universiteteve të sotme turke. Kah fillimi i shek. XX kjo shkollë e mori emrin *Istanbul Daru'l-fununu* (Daru'l-fununi i Stambollit) dhe në kuadër të fakultetit të mjekësisë u shtuan edhe fakulteti i stomatologjisë dhe i farmacisë. Më 1919 Darulfununi i Stambollit u quajt *Daru'l-fununi osman*, fakultetet filluan të quhen *medrese*, kurse ligjëruesit *muderris*.

Udhëheqës kryesor do të jetë *emini* (rektori), kurse fakultetet do të udhëhiqen nga *reis*ët (dekanët), të cilët përbënin edhe *divanin* (senatin) e daru'l-fununit. Rregulli i studimit në këto shkolla ka qenë semestral (devri dersiye). Në vitin 1933 me vendim të Parlamentit të Madh Popullor Turk, daru'l-fununi i Stambollit shndërrohet në *Universiteti i Stambollit*. (Shih, Ekmeleddin İhsanoğlu, Darulfunun, *İslam Ansiklopedisi*, v. 8, TDV, Stamboll, 1993, f. 521-525). (Shënim i përkthyesit).

⁶ Shih, Hikmet Tanyu, *Türkiye'de Dinler Tarihinin Tarihçesi*, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 1961, f.109 dhe në vazhdim.

⁷ Vepra "*Esatir*" e Sami Frashërit është përkthyer në shqip si "*Mitologjitë*" nga ana Mehdi Polisit dhe është e botuar nga ShB Logos-A në Shkup, viti 2004. (Shënim i përkthyesit).

së gjerë të saj. Edhe pse është planifikuar botimi i vëllimit të dytë i veprës, kuptohet se nuk ka patur mundësi të realizohet. Vepra shkencore e cila do të përfshijë të gjitha fetë kryesore në histori është vepra "*Yer Yüzündeki Dinler*" e autorit Ömer Rıza Doğrul, botuar më 1949. Kjo vepër ka vlerë të veçantë posaçërisht nga aspekti i kapshmërisë së saj për masën më të gjerë popullore.

Paralel me zhvillimin e jetës fetare dhe të nevojës për mësim fetar, janë bërë zhvillime dhe është vërejtur rritje edhe në studimin dhe në publikimin e arritur në fushën e historisë së feve. Punim më me rëndësi që mund të gjendet edhe sot në shitje, në mesin e punimeve dhe librave shkollorë dhe doracakëve është vepra "*Dinler Tarihi*" (Ankara 1993, 472 faqe), e përgatitur nga të ndjerit Günay Tümer dhe Abdurrahman Küçük. Kjo vepër, duke u marrë me fraksionet e feve historike, me rrymat e reja fetare, si mesianët dhe sintetikët, dhe duke i prekur çështjet ndërfaqetare, si misionerizmi dhe dialogu ndërfaqetar, ka ndihmuar në aktualizimin e historisë së feve. Gjithashtu edhe vepra "*Din Fenomeni*" (Konya 1993) e Mehmet Aydın-it, *me kushtimin e kujdesit që çdokush fenë ta mësojë nga gjuha e simpatizuesve të tij*, është një qasje e re për vendin tonë nga aspekti metodik.

Përveç këtyre, në vendin tonë (në Turqi), shtimi i numrit të përkthimeve dhe i shkrimeve të përgatitura për t'ia shpjeguar çdo besimtar dhe adhuruesi të fesë apo të fraksionit që i takon, për çdo ditë është në rritje dhe kështu i ndihmon punimet e bëra në shkencat fetare.